

**A kutatás (2003–2007) eredményeinek
összefoglaló részletes zárójelentése
Az egyéni gazdálkodás területi különbségei**

1. A kutatás célja

Magyarországon a rendszerváltás és a mezőgazdaság privatizációja következtében *a XXI. század elején a termőföldek közel fele az egyéni gazdák művelésébe került*. Ez új jelenség, amely a poszt szocializmusban alakult ki, és az OTKA-kutatásnak is ez a kiindulópontja. Ebben a folyamatban megjelent egy új foglalkozási csoport, amelynek tagjait *a teljes munkaidőben, a saját gazdaságukban dolgozó főfoglalkozású egyéni gazdák* alkotják.

A kutatás egyik célja az volt, hogy feltárja, hogy az egyéni gazdák által művelt földterületek arányának területi különbségei milyen okokra vezethetők vissza.

A kutatás másik célja a főfoglalkozású egyéni gazdává válás társadalmi hátterének vizsgálata volt.

2. 2003–2007. évi időszak kutatása

2.1. Adatgyűjtés és a kutatás eredménye

A kutatási tervben szereplő időszakot 2003–2006 közötti évekre adtam meg, azonban meghosszabbítottam 2007. június 30-ig.

Témámmal összefüggésben rendelkezésre álltak a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás adatai, amely egy teljes körű összeírás volt, és jól tükrözte a szocialista mezőgazdaság átalakítása utáni helyzetet.

Elemezve a beállt helyzetet, arra a következtetésre jutottam, hogy a XXI. század elején az egyéni gazdálkodás arányában kialakult területi különbségek gyökerei többek között a parasztgazdálkodásra vezethetők vissza. Ezért áttekintettem a parasztságra vonatkozó irodalmat a jobbágyfelszabadítás korától a teljes kollektivizációig, majd részletesen tanulmányoztam a szocialista mezőgazdaságban kibontakozott második gazdaságot.

A kutatás második felében 30 mélyinterjú készült főfoglalkozású egyéni gazdákkal, akik az ország különböző térségeiből lettek kiválasztva.

A harminc elkészült mélyinterjú élettörténeti adatait elemeztem, és közülük a tíz legtipikusabb gazdát kiválasztottam, majd élettörténetüket egy monográfiában bemutattam. A monográfia kézirata a kiadónál (Jelenkutató Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó) van, és megjelenése 2007-re várható. Ezt megelőzően 2006 szeptemberében az MTA Doktori Tanácsához benyújtottam akadémiai doktori pályázatomat. Doktori munkám címe: Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon.

A jelen OTKA-kutatás időszaka alatt megszerveztem a VI. és a VII. falukonferenciát. Az előbbire 2003-ban, az utóbbira 2007-ben került sor Pécsen. Az elhangzott előadásokat kötetbe szerkesztettem (2003-ban) és azok könyv formájában megjelentek. A 2007-ben tartott falukonferencián elhangzott előadások kötetbe szerkesztése folyamatban van.

2.2. Feldolgozás, elemzés

A 2000. évi teljes körű mezőgazdasági összeírás során külön kezelték a gazdasági szervezetekre és az egyéni gazdaságokra vonatkozó adatokat. *Gazdasági szervezetek* alatt a KSH társas gazdaságokat ért, amelyek főleg a korábbi nagyüzemek jogutódjai, de mára már a többségük rt. vagy kft., a kisebb részük szövetkezet, illetve erdőbirtokossági társulat lett. *Egyéni gazdaságok* alatt a vállalkozói igazolvánnyal rendelkező egyéni gazdálkodókat és azokat a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartásokat értik, amelyek elérték vagy meghaladták a KSH által meghatározott gazdaságméretnek¹ az alsó határát.

2.3. Az egyéni gazdaságok által kiemelt régió

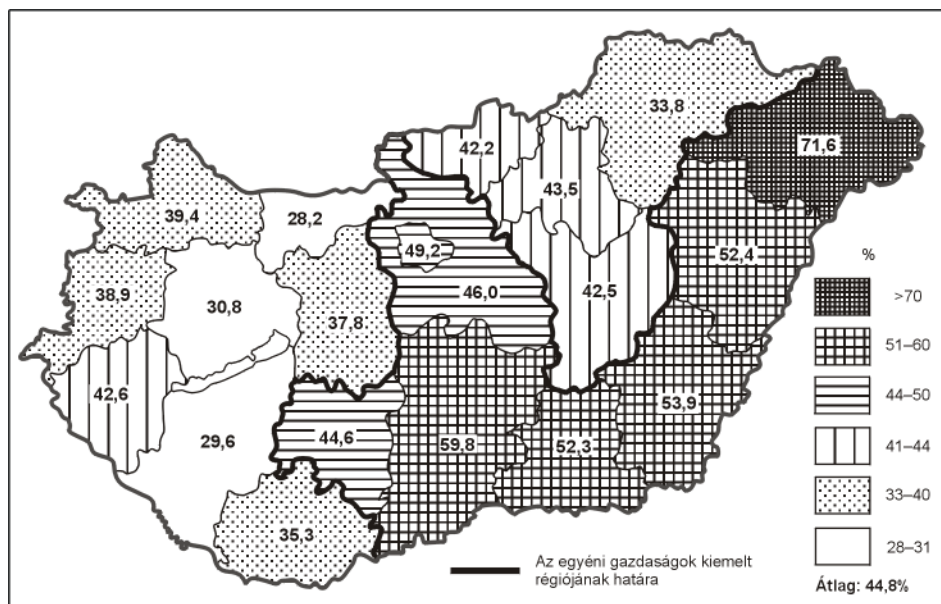
Kimutattam, hogy a föld használatában jelentős regionális különbségek vannak. A dunántúli régiókban az egyéni gazdák a termőterületeknek csupán 36%-án gazdálkodnak. Ezzel szemben az Alföldön az egyéni gazdaságok földhasználatának a túlsúlya jellemző.

Ha megyei szinten hasonlítottam össze az egyéni gazdák földhasználatát, akkor a regionális szinttől még markánsabb területi különbségeket találtam (1. ábra).

¹ E szerint gazdaságot képeznek már azok is, akik legalább 1500 m² termőterületen gazdálkodnak, vagy egy nagyobb élőállatot, vagy 50 db baromfit tartanak.

1. ábra

Az egyéni gazdaságok által használt termőföldterületek megyénkénti aránya 2000-ben

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok alapján saját szerkesztés.

A mezőgazdasági földterületeket fele-fele arányban használják a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok. Ennek okát abban kell keresni, hogy az egyéni gazdaságok földhasználatában az erdőterületek aránya jóval kisebb, viszont a mezőgazdasági területekhez sorolható művelési ágak jelentős része, így a szántó, konyhakert, gyümölcsös, szőlős és gyp aránya meg nagyobb (1. táblázat), mint a gazdasági szervezeteknél. Ezért a jóval az országos átlag feletti erdősültségű Nógrád, Komárom-Esztergom és Somogy megyékben a 1. ábrán láthatónál nagyobb az egyéni gazdálkodás súlya a mezőgazdasági terület használatában.

A fentiek figyelembevételével megállapítottam, hogy tíz évvel a rendszerváltás után a gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok földhasználatában közel azonos arányt képvisel, de e két gazdasági csoport nem azonos arányban van jelen az ország egyes térségeiben. Az egyéni gazdaságok által kiemelt régió egy összefüggő térséget képez, és döntően az Alföldet öleli fel. Abban, hogy ez így alakult, legalább két tényező kapott fontos szerepet. Az egyik, a legfontosabb, a történelmi múltban keresendő. Az idevonatkozó irodalom elemzése során arra a megállapításra jutottam, hogy az Alföldön már a török idők előtt kialakult az autonóm személyiség és gazdálkodás, amely később a ta-

nyás gazdálkodással tovább erősödött, és ez megkopva bár, de tovább élt a szocializmusban is, ezért ott az emberek, amikor lehetőség adódott a földek privatizálására, nagyobb arányban láttak hozzá az egyéni gazdaságaik revitalizálásához, mint a Dunántúlon vagy Észak-Magyarországon.

1. táblázat

Mezőgazdaságilag hasznosított földterületek művelési ág szerinti szerkezete, 2000 (%)

	Szántó	Konyha- kert	Gyümöl- csös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Halastó	Összesen
	a r á n y a								
Egyéni gazdaságok	73,22	1,60	2,10	2,34	11,66	8,60	0,34	0,13	100,0
Gazdasági szervezetek	55,99	–	0,58	0,24	8,60	33,51	0,44	0,62	100,0
Összes gazdaság átlaga	63,16	0,67	1,21	1,11	9,87	23,15	0,40	0,41	100,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok – 41, 45, 49. p.

Ugyanakkor, mivel az Alföldön az ipar szerepe mindig is kisebb volt, és a szocializmus ideje alatt elsősorban az élelmiszer- és a könnyűipar alakult ki, a rendszerváltás után pedig a működő – elsősorban külföldi – tőke nem ezt a térséget célozta meg, ezért a munkalehetőségek kedvezőtlenebbek voltak, mint az ország északnyugati vagy középső részében.

Kimutattam tehát, hogy a munkalehetőségek hiánya, de főleg a korábbi erősebb költődések a mezőgazdasághoz a rendszerváltás után együtt erősítették az Alföldön azt a tendenciát, hogy az emberek jobb híján bővítették vagy nem adták fel olyan mértékben, mint másutt az addigi kistermelői tevékenységüket. A munkahelyi lehetőségek tekintében Észak-Magyarország is hasonló, sőt még rosszabb a helyzet, mint az Alföldön, de ott a gyengébb mezőgazdálkodási hagyományok és a termőhelyi adottságok miatt nem alakult ki olyan méretű egyéni gazdálkodás, mint az Alföldön.

2.4. Birtokkoncentráció és birtokelaprózódás az egyéni gazdaságokban

2000-ben 960 egyéni gazdaságot írt össze a statisztika. E gazdáknak csak 5,4%-a művelt 10 hektárnál nagyobb földterületet. Ugyanakkor ők művelték az egyénileg használt földterületek 65,9%-át. Ennek alapján megállapítottam, hogy az egyénileg művelt földterü-

leteknek kétharmadán birtokkoncentráció, és csak egyharmadán jellemző a birtokelap-
rózódás. Az előbbiek a mezőgazdasági munkát általában főfoglalkozásban, az utóbbiak
mellékfoglalkozásban, jövedelemkiegészítés céljából végzik. A jövedelemkiegészítő
gazdaságokat, amennyiben falusiak működtetik, házkörüli, amennyiben városiak, akkor
hobbigazdaságoknak neveztem. A kettőt együtt pedig megélhetést segítő gazdaságoknak
hívom, megkülönböztetésként a szakmai irodalom is használt szociális mezőgazdaság-
tól. A szociális mezőgazdaságnak csak azt a mezőgazdaságot nevezem, amelyben a
saját szükségletre termelő élelmiszer-előállításban az állami támogatás is megjelenik.
Ilyen jellegű mezőgazdálkodás például a szociális földprogram keretén belül folyó ter-
melés.

A ház körüli termelés faluhelyen valamelyest még napjainkban is az élet természetes
velejárója. Lényegében ez egy hagyományos, hasznos időtöltés, az élelmiszer-kiadások
csökkentésének jól bevált magyar szokása. Az elsődleges, tehát az okozat a hasznos
időtöltés, ami egy örökölt magatartásforma. Az élelmiszer-kiadások csökkentése már
ennek a szokásnak a következménye. Ez a szokás azonban egyre jobban kihalóban van,
a fiatal generáció már nem vállalja az e munkával járó életmódot.

2.5. A főfoglalkozású egyéni gazdák mentalitásának a szerepe a vállalkozásokban

Főfoglalkozású egyéni gazda alatt azt a gazdálkodót értettem, akinek van egy saját tu-
lajdonban (vagy részben bérletben) levő gazdasága, amelyben valamilyen mezőgazdasá-
gi tevékenység folyik, és ő ott teljes munkaidőben, azaz főfoglalkozásban egy személy-
ben fizikai munkát végez és a gazdaságot is irányítja. A főfoglalkozású egyéni gazdák
adózási szempontból lehetnek családi gazdák, egyéni vállalkozók vagy őstermelők.

Némi magyarázatra szorul az is, hogy a kutatás az egyéni gazdák nagy táborából mi-
ért csak egy kis csoportot, a főfoglalkozásúakat vizsgálta. Azért, mert, a kutatás a felté-
telezhető nyerteseket kívánta vizsgálni, és abból a hipotézisből indult ki, hogy azok,
akik a rendszerváltás okozta nagy eufóriában radikálisan mertek szakítani a múlttal, új
dologba belevágni, másoktól önállósulni és azt az utat választani, hogy *önállóan gaz-
dálkodva kizárólag a mezőgazdaságból éljenek meg, azok ennek a nagy átalakulásnak a
nyertesei lettek*, és ők önmagukat is sikeres gazdálkodóknak tartják.

Nincs KSH-kimutatás arról, hogy hány főfoglalkozású egyéni gazda van ma Magyarországon. Mindennek ellenére megkíséreltem megbecsülni a számukat. Abból kell kiindulni, hogy 2005-ben 58 ezer egyéni vállalkozó volt a mező-, erdő-, vadgazdaság és halászat (a továbbiakban mezőgazdaság)² területén. Itt kiemeltem, hogy a mezőgazdasági egyéni vállalkozók többsége a mezőgazdasági tevékenységét nem fő-, hanem mellékfoglalkozóként végzi. Ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a fenti évben 194 ezer fő volt (ami az összfoglalkoztatottak 5%-át³ tette ki). Becslésem szerint e 194 ezer fő közül 20 ezerre tehető a főfoglalkozású egyéni gazdák száma, akik a családtagokat és alkalmazottakat is beleszámítva további 30 ezer főt alkalmazhatnak állandó jelleggel. Tehát a főfoglalkozású egyéni gazdák irányítása alatt dolgozik a mezőgazdasági foglalkoztatottaknak legalább egynegyede, azaz körülbelül 50 ezer fő. Továbbá nagyon jelentős az általuk alkalmazott idénymunkások, azaz napszámosok száma.

A kutatás arra kereste a választ, hogy a főfoglalkozású egyéni gazdák honnan vették a mintát vállalkozásuk építéséhez.

A kutatás során három dimenzió alapján elemeztem a főfoglalkozású egyéni gazdákat. Ezek a következők voltak: a gazdasági mentalitások, a vállalkozás nagysága, a vállalkozás a fejlesztési szándéka. E dimenziók mentén különféle típusokat alkottam.

1. A vizsgált gazdáknál hat **gazdasági mentalitással** találkoztam, amelyek eltérő időpontokban alakultak ki. Ezek a paraszti és a vállalkozói mentalitás között helyezkednek el, az alábbiak szerint: paraszti, utóparaszti, produktivista menedzseri, parasztpolgári és technokrata menedzser és vállalkozói.

A gazdasági mentalitásokat a következő tulajdonságok mentén határoztam meg:

A *paraszti* mentalitás a kitartó (fizikai) munka felértékelésében, a munkaszeretetben, nem a profitszerzésben, hanem a gazdaság fenntartásához való ragaszkodásban nyilvánul meg. Ebbe a mentalitásba az egyén beleszületett.

Az *utóparaszti* mentalitás abban foglalható össze, hogy „tulajdonosa” kis befektetéssel kicsi, de biztos jövedelemre szeretne szert tenni. A hangsúly a biztonságon és a kockázatkerülésben van. Ez a mentalitás tipikusan a szocializmusban alakult ki a háztáji

² Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv, 2005. 52.

³ Az összfoglalkoztatottak száma 3901,5 millió fő (2005).

munkavégzés során. Az utóparaszti mentalitás úgy alakult ki, hogy az egyén alkalmazkodott, de közben használta a paraszti mentalitását.

A *produktivista menedzseri* mentalitást a szaktudás, a minél több termelés vágyában és az állami támogatás természetes voltában lehetne összegezni. Ezt a mentalitást a szocializmusban a mezőgazdasági nagyüzemi gazdaságok vezetésében végzett munka során lehetett elsajátítani tanulással és alkalmazkodással.

A *parasztpolgári* mentalitás az állandó bizonyítási vágyban, a helyi közösségben, a példamutatásban, a nehéz helyzetekben, a korábbi tapasztalatok alapján a jó alternatívák keresésében és megtalálásában van. A paraszti mentalitással együtt ezt 1948 előtt alakult ki. Az egyén ebbe a mentalitásba is beleszületett, de közben állandóan fejlesztette azt az iskolázottság és a közéleti szereplés révén.

A *technokrata menedzseri mentalitás* jellemzője a szakmai és ezen belül főleg a menedzselési rátermettség és a sikerorientáltság. Az 1980-as években a politikai és a pártbürokrácia mellett, illetve ezzel szemben kialakult egy, az ipari vállalatokat vezető magas szaktudású technokrata réteg. Az ilyen pozícióban lévők mentalitását nevezem *technokrata menedzserinek*, amit tanulással és alkalmazkodással lehetett megszerezni. Bár a kései szocializmusban alakult ki, mégis ez a mentalitás zökkenőmentesen átöröklődött az újkapitalizmusba, helyenként még a mezőgazdaság területén vállalkozók körében is megtalálható.

A *vállalkozói* mentalitást egyrészt abban az innovatív készségben foglaltam össze, amely révén az egyén, a piaci igények figyelembevétele mellett, mozgósítani tudja a meglévő anyagi erőforrásait, kapcsolatait és tapasztalatait, másrészt az egyénnek abban az önmagába vetett hitében, hogy a piaci versenyben megállja a helyét. E mentalitás az újkapitalizmusban, a piacgazdasági körülmények között alakult ki, bizonyos személyes képességek és a külső körülményekkel való élni tudás szerencsés találkozása esetében.

2. Statisztikai értelemben az általam vizsgált gazdák kisvállalkozók. Ha a társadalmi és a kulturális tényezők szempontjából közelítem meg a vállalkozásokat, akkor is kisvállalkozásnak nevezhetők a bemutatott gazdák. A kisvállalkozásokra az jellemző, hogy ők úgy kapcsolódnak a piaci szervezetekhez, hogy közben determinálja őket a családi, rokonsági, baráti, tehát a szociokulturális háttér. Ezzel szemben a nagyvállalkozások egy

mesterségesen létrehozott racionális-bürokratikus szervezetben működnek (Kuczi T. 2000).

A kisvállalkozások fenti meghatározásával messzemenőleg egyetértek, mégis az elemzett **gazdák vállalkozását** kis-, közép-, közép-nagy és nagyvállalkozásként határoztam meg csupán azért, hogy őket egymás között összehasonlíthassam, illetve bemutassam a köztük levő különbségeket. A besorolás alapját az alkalmazottak száma és a gazdaság mérete képezi.

Kisvállalkozásoknak neveztem azokat, akik gazdaságukban egyedül dolgoznak, tehát nincs alkalmazottjuk. Más néven, önfoglalkoztatók.

Középvállalkozásoknak azokat neveztem, akik gazdaságukban pár munkást alkalmaznak, és ehhez megfelelő méretű gazdaságuk van.

Nagyvállalkozásnak azt tekintetem, aki legalább tíz alkalmazottal dolgozik.

Átmeneti típust képeznek a *közép-nagy vállalkozások*, akik öt–nyolc munkást alkalmaznak, de igen nagy területen, például ezer hektáron gazdálkodnak.

3. A gazdákat a **fejlesztési szándék szerint** három típusba soroltam: akik elbizonytalanodtak, akik jelenleg leálltak a fejlesztéssel és a biztos fejlesztők.

Kutatásom megkezdésekor abból a hipotézisből indultam ki, hogy azok, akik a rendszerváltás után a mezőgazdaság erősen romló helyzete közepette azt az utat választották, hogy egyéni gazdaságot hoznak létre azért, hogy kizárólag abból éljenek meg, azok ennek a nagy átalakulásnak a nyertesei, és ők magukat is sikeresnek tartják. Az élettörténetek elemzése alapján bebizonyosodott, hogy e feltevés az elbizonytalanodók esetében egyáltalán, azok esetében, akik leálltak a fejlesztéssel pedig részben nem állja meg a helyét.

Akik bíznak abban, hogy a jövőben is *biztosan fejleszteni fogják* a vállalkozásukat, azok *sikeres* gazdáknak érzik magukat.

Kutatásomat a gazdasági mentalitás vizsgálatára fókuszáltam, és megállapítottam, ahhoz, hogy az egyéni gazdák jól tudjanak alkalmazkodni az EU-s és a világpiaci kihívásokhoz, többek között az is kell, hogy nekik meglegyen a karakterisztikus vállalkozói mentalitásuk. Ez azonban sok esetben nem biztos, hogy kialakul, vagy ha igen, akkor viszont más mentalitások kombinációjával együtt jön létre.

Amikor a posztszocializmusban az egyéni gazdák elkezdtek kialakítani a saját gazdaságaikat, akkor még nekik – az ismert történelmi előzményekből kifolyólag – nem lehetett meg a vállalkozói mentalitásuk.⁴ Ennek hiányában a formálódó piacgazdaságban a gazdasági viselkedési mintákat a meglévő, tehát a régi munkatapasztalataikból merítették, ezek pedig vidéken az egyéni mezőgazdaságban a következők voltak: a kollektivizálás előtti családi gazdaság, a háztáji gazdaság, és esetleg a szocializmus kori fő munkahely. A kollektivizálás előtt voltak, akik paraszti, míg mások parasztpolgári családban éltek. A szocializmus idején a fő munkahelyek is különböztek, témánk szempontjából azok lehetnek mezőgazdaságiak és mezőgazdaságon kívüliek.

Megállapítottam, hogy a piacgazdaságra való áttérés során egy vákuum keletkezett a gazdasági mentalitások tekintetében is. Ez az a kor, amikor a régiek, a hagyományok már nem igazán működtek, az új, a modern meg még nem alakult ki. Ebben a társadalmi tanulási időszakban voltak, akik a gazdasági viselkedési mintát a saját paraszti és utóparaszti múltjukra emlékezve alakították ki.. Az ő mentalitásaik hagyományosak, amelyek nem elegendőek piacosodáshoz. Azért alakulhatott ki náluk esetleg két hagyományos mentalitás is, mert az egyikkel – és itt most lényegtelen, hogy melyikkel – nem boldogultak, és ezért aktualizáltak egy másik gazdasági mentalitást, de lehet, hogy az sem volt megfelelő, mert nem szolgálta őket abban, hogy fejleszteni tudjanak. Van olyan főfoglalkozású egyéni gazda, aki úgy „érkezett el” az új kapitalizmusba, hogy nincs is vállalkozói mentalitása. Következésképpen most már lekéste azt a lehetőséget, hogy valaha is sikeres gazdálkodó legyen.

A gazdák döntő részénél azonban kialakult már a vállalkozói mentalitás, sőt nem elhanyagolható azok aránya, akikre ma már csak ez a mentalitás a jellemző, de többségben vannak azok, akiknél a vállalkozói mentalitás mellett még egy, sőt néha két más mentalitás is felfedezhető. Az említett paraszti, utóparaszti, parasztpolgári és produktivista menedzseri a hagyományos, a vállalkozó mellett pedig még a technokrata menedzseri is modern mentalitások. A hagyományos mentalitások túlsúlya az elbizonytalanodókra

⁴ A szocialista mezőgazdasági vállalkozók, ha egyáltalán voltak ilyenek, azok más gazdasági körülmények között működtek, mint amilyen körülmények között működnek a mai gazdák.

jellemző. A mentalitások náluk előforduló kombinációja nem segíti a gazdákat abban, hogy fejlődjenek és sikeresek legyenek, hanem helybenjárásra predesztinálja őket.

A mentalitások közül sajátos szerepe van a parasztpolgári mentalitásnak, amely viszonylag gyakran fordul elő. Ez azért alakult így, mert azok, akik főfoglalkozású egyéni gazdává váltak 1990 után, azok nagyobb arányban kerültek ki az egykori gazdagparasztok – azok közül is inkább a kuláklistára kerültek – soraiból. E gazdagparashti leszármazottak visszaemlékeztek, és megpróbálták a parasztpolgári mentalitásukból fakadó tapasztalataikat hasznosítani. Bár ez egy hagyományos mentalitás, mégis jelentősen hozzájárul a vállalkozás sikeréhez. Ha a mai egyéni gazda úgy látja, hogy az ő családjában az elődök között voltak olyan személyek, akik korábban a mezőgazdasági munkavégzés során a saját környezetükben sikeresek voltak, akkor neki az az identitás segít abban, hogy ő a sikert célként tűzze ki maga elé és a célt el is érje. A bemutatott példák viszont határozottan azt bizonyítják, hogy parasztpolgári mentalitás nélkül is tud valaki sikeres gazdálkodó lenni, tehát leginkább, de nem kizárólag a gazdagparaszt családok voltak a vállalkozási készségek jó előiskolái. Tehát a parasztpolgári mentalitás egy hagyományos mentalitás, de mégis a technokrata menedzseri és a vállalkozói mentalitással együtt „előrehúzza” a gazdákat. Ezek a mentalitások azok, amelyek pozitív kihatással vannak a vidéki főfoglalkozású egyéni gazdák vállalkozói sikereire.

Kiemeltem, hogy jellemzően a gazdák mentalitása nem homogén, hanem többféle mentalitásból kombinálódik össze a korábbi években megszerzett élettapasztalatok és körülmények függvényében. Ezek a mentalitások különböző erősséggel hatnak és alakítják mostani vállalkozásukat. Különös helyzetet képez az az eset, amikor az egyénben olyan mentalitások illeszkednek össze, amelyek közül az egyik őt előre, a másik meg ellentétes irányba, tehát „hátrahúzza”. Ilyen esetekben megtörténhet az identitásváltásválság is.

Ugyanakkor megállapítottam, hogy az új vállalkozói mentalitás nehezen alakul ki, mert az igen bonyolult és több részből áll. A vállalkozói mentalitás kialakulásához legalább az alábbi három feltételnek össze kell állnia:

1. Kell, hogy a gazda rendelkezzen bizonyos személyes készségekkel, mindenekeelőtt azzal az elszánt hittel, hogy neki sikerülni fog az, amit csinál.

2. A családi összefogás és szolidaritás. Tehát a feleségnek fontosabb legyen a gazdaságba való beruházás, mint a személyi fogyasztás, és valamelyik utódod között kialakuljon a gazdaság átvétele iránti érdeklődés.

3. Legyenek helyben, vagy a környező településeken olyan gazdák, akiknek egybeesnek a stratégiáik. Ha van több főfoglalkozású egyéni gazda, akkor köztük előbb-utóbb kialakul az információáramlás és az együttműködés is, ami további fejlődést generálhat.

Ezzel összefüggésben kiemeltem, hogy például a Duna–Tisza közén, illetve, ahol a szocializmusban szakszövetkezetek voltak, jobban elterjedt az egyéni gazdálkodás is, és ma ott a gazdák között több a főfoglalkozású gazda. Ismerik egymást, kapcsolatot tartanak egymással, és tapasztalatokat cserélnek. Ahol viszont csak három faluban van egy-egy főfoglalkozású egyéni gazda, ott az ő helyzetüket nemcsak a saját fizikai elszigeteltségük nehezíti, hanem a környezet is „visszahúzza” őket.